

Laiklik Bağlamında İlahiyat Öğrencilerinin Diyanet'in Varlığına Yönelik Yaklaşımları

Adem AKARSU*

Öz Cumhuriyet tarihi boyunca meşruiyeti, statüsü, yetkileri ve sorumlulukları en çok tartışılan kurumlardan biri Diyanet İşleri Başkanlığı olmuştur. Diyanet'i tartışmalı kılan temel problemlerden birinin 'muğlak laiklik' anlayışı olduğu savunulabilir. Zira seküler temellere bina edilen yeni Cumhuriyet, bir taraftan dini devletin fiili yapısından uzaklaştırırken diğer taraftan Diyanet İşleri Başkanlığı adı altında din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek vazifesi ile yükümlü bir kurum ikame etmiştir. Bu somut durum Türk toplumunun sosyo- kültürel yaşamına sonradan dâhil olan laiklik kavramını, Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar tartışmaların odağında tutmuştur. Bu makalede İlahiyat öğrencilerinden bir kesitin Diyanet ve laiklik ile ilgili yaklaşımları, fenomenolojik bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bununla birlikte Diyanet'in varlığına dair eleştirilere neden olan Aleviliğin Diyanet'te temsili problemi ve Diyanet'in devlet idaresinden soyutlanarak, sivilleştirilip cemaatlere devredilmesi yönündeki tartışmalar da değerlendirilmiştir. Araştırmanın temel veri kaynağını ise İlahiyat öğrencileri ile yapılan mülakatlar oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: Laiklik, Diyanet İşleri Başkanlığı, din ve siyaset, ilahiyat, Alevilik, cemaatler.

An Analysis on the Opinions of the Students of Theology Faculties on the Directorate of Religious Affairs in the Context of Laïcité in Turkey

Abstract Throughout the history of the Turkish Republic a controversial institution the Directorate of Religious Affairs has been one of the main points of criticism that makes this institution a controversial one, is that there has been an ambiguous secularity in Turkey. Because the secular new republics that are building the foundation is an organization substitutes obliged with one hand religious state, on the other hand removes the actual structure of Presidency of Religious Affairs under the President of the name to enlighten society on religion and to manage places of worship duty. In this embodiment, the Turkish community later involved in the socio-cultural life of the concept of secularism has kept the focus of controversy in the early years of the

---

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, akarsuadem@gmail.com

republic to the present day. Approach to dealing with the religious and secular theology students from a cross-section of this article, are discussed with a phenomenological viewpoint. However, the problem of representation in the Alevism Religious led to criticism of the existence of religious and abstraction from the Religious of the state administration, the debate has been evaluated in terms of the transfer demilitarize communities. The main data sources for the study consists of interviews with theology students.

Keywords: Laicit , Presidency of Religious Affairs, religion and politics, theology, Alevism, religious movements in Turkey

Giriş

Türk toplumunun sosyal ve kültürel yaşamı içerisinde sonradan dâhil olmuş bir kavram olan laiklik, Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan günümüze kadar tartışmaların odağında olup, halen de tartışma konusu olmaya devam etmektedir.¹ Her kesimin ona kendi istediği anlamı yükleyerek sahiplendiği bu kavram, Batı toplumlarının sosyo-kültürel ve tarihsel koşullarından kaynaklanmış ve bize modernleşme politikalarıyla aktarılmıştır. Bu aktarılma sürecinde ise hem etimolojik ve terminolojik anlam düzeyinde hem de uygulama bakımından kendine özgü bir içerik kazanmıştır.²

Türkçede diğer birçok dilde olduğu gibi laiklik kavramını ifade edecek yerel bir kelime yer almamaktadır. Kavramı tam olarak karşılamak amacıyla *la-dini* gibi kelimeler üretilmiştir. Ancak bu kullanımlar *laik* kelimesinin yerine geçememiştir.³ Çokanlamlı (polysemic) bir yapısı olan laikliğin, tek türden bir biçime indirgenmesi fenomenolojik açıdan olanaksız görünmektedir. Ayrıca laikliğin farklı birey ve farklı toplumsal kesitlerde değişik biçimlerde oluşurması onun tek yönlü, tek tip ve eştürden niteliklere sahip bir kavram olmasını olanaksız kılmaktadır.⁴ Bu nedenlerle kavram üzerindeki tanım problemleri de dünden bugüne süregelenmektedir. Sosyolojik teoriyi ilgilendiren laiklik konusunda da bu alanda yapılan çalışmaların temel eksenini tanımlama sorununun oluşturduğunu söyleyebiliriz.⁵

Sosyal olayların kaynağı hiçbir zaman bir tek nedene indirgenemez. Dolayısıyla Türkiye’de gerek laiklik kavramının tanımı gerekse uygulanış biçimi üzerindeki tartışmalar tek yönlü değildir. İslam dininin gelenekleri istikametinde gelişmiş olan Millet sistemi ile yönetilen Osmanlı Devleti, Müslümanların üstünlüğüne dayanan, eşit olmayan ancak İbrahimi dinlerin kendi cemaat işlerini düzenleme hususunda serbest oldukları bir düzen ile idare edilmekteydi. Bu şekliyle de başka din, inanç ve mezheplere yaşam hakkı tanımayan dönemin Avrupa’sında geçerli olan düzene göre, din ve vicdan hürriyeti bakımından daha tercihe şayan bir nitelikteydi.⁶ Türkiye Cumhuriyeti ise kurulduğu dönemin dünyasında uluslararası hukuk, din ve vicdan hürriyetiyle ilgilenmeyip bu konuyu iç hukuk düzenlemelerine bırakmıştır.⁷ Bu,

ülkede Cumhuriyetin kendisini salt seküler temeller üzerinden ifade etme yolunu tercih ettiği anlamına gelmektedir.⁸

Seküler temeller üzerinde yükseltilmesi hedeflenen Türkiye Cumhuriyeti, bir taraftan dini devletin fiili yapısından uzaklaştırırken diğer taraftan Diyanet İşleri Başkanlığı adı altında “İslam dininin itikat, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek; din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek”⁹ vazifesi ile yükümlü bir kurum ikame etmiştir. Bu durum paradoksal bir görünümü netice vermiş ve Türkiye’de laiklik kavramı perspektifinden Diyanet’in varlığı konusu, farklı çevrelerce tartışılmaya başlanmıştır. Dünya görüşleri ve hayat tarzları farklı sosyal çevreler, kendi inanç ve kültür dünyaları açısından Diyanet’in konumuna, varlığına veya kaldırılmasının gerekliliğine dair muhtelif yaklaşımlarda ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu makalede, İlahiyat fakültesi öğrencilerinin laiklik kavramı perspektifinden Diyanet’in varlığı konusuna dair yaklaşımları değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi ve Verilerin Çözülmesi

Çalışma, kuramsal düzeyde bir nitel araştırma özelliği taşımaktadır. Nitel araştırmalar anlamlarla ilgili ortak bir ürün ve nitelik olarak kabul edilmektedir. Bu gerçekliğe ilişkin nitel araştırmalarda süreçsel ve düşünümsel nitelikler öne çıkmakta, nesnel yaşam şartlarından ziyade öznel anlamlara yaklaşılmakta ve sosyal gerçekliğin iletişimsel doğası esas alınmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte nitel araştırma yoluyla günlük yaşamın dokusu ve örülüğü de dâhil, toplumsal hayatın geniş bir boyutunu; araştırmaya katılanların deneyim tahayyül ve anlayışlarını, toplumsal süreçlerin, sosyal kurumların söylem ve ilişkilerin işleyiş şekillerini ve bunların ortaya çıkardığı anlamların önemini keşfetmek mümkün olmaktadır.¹¹

Nitel araştırmanın türleri ne kadar çeşitli olursa olsun¹² hepsinde geçerli olan şey insani deneyim ve insan eylemi temasıdır.¹³ Öznel deneyim, nitel araştırma paradigmasının en temel hareket noktasını oluşturmaktadır.¹⁴

Sosyal bilimlerde ve özellikle de sosyolojide görüşme/mülakat, en sık kullanılan araştırma tekniklerinden biridir.¹⁵ Bunun en önemli sebebi “bireylerin verilerini, görüşlerini, deneyimlerini ve duygularını ortaya çıkarma yönünden oldukça güçlü olması ve iletişimin en yaygın biçimi olan konuşmayı temel almasıdır”¹⁶ Stewart ve Cash görüşmeyi, “önceden belirlenmiş ve ciddi bir amaç için yapılan, soru sorma ve yanıtlama tarzına dayalı karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim süreci” olarak tanımlamıştır.¹⁷

Nitekim bu çalışmada da laiklik ve Diyanet’i bir arada ve olumlu olarak düşünme deneyimine sahip bir grup bireyin yaşadıklarından ve değerlendirmelerinden yola çıkarak, yaşam dünyasının bir yönüne ilişkin anlama olanak-

larının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda İlahiyat öğrencilerinden bir kesitin Diyanet ve laiklik ile ilgili deneyimleri, fenomenolojik bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu deneyimlere ulaşmak için onlara ve benzerlerine ait yazılı anlatılara da başvurulmuştur.

Araştırmanın temel veri kaynağını İlahiyat öğrencileri ile yapılan mülakatlar oluşturmaktadır. Bu tür araştırmalarda görüşme yapılması gereken kişi sayısı ile ilgili kesin rakamların belirtilmesi aslında söz konusu değildir. Zira bir araştırmada görüşme sayısının yeterliliği her bir inceleme ve her araştırmacı için değişebilir özellik taşımaktadır. Ancak kaç kişi ile mülakat yapılması konusunda genel olarak iki ölçü üzerinde durulmaktadır. Birinci ölçü, katılımcıların araştırma yapılan konuya yönelik aranan verinin belirli bir doygunluğa erişmesi ve yeterli olması anlamına gelen yeterlilik hususudur. İkinci ölçü ise, araştırmayı hedefine ulaştıracak malumat birikiminin elde edilmesi hususudur. Bu durum görüşme yapılan bireylerden toplanan malumatın tekrara dönüşmesiyle farkına varılabilecek bir durumdur.¹⁸ Bu iki ölçüt, araştırma çerçevesinde yapılan mülakatlarda dikkate alınmıştır. Bu bağlamda dört farklı İlahiyat fakültesinde öğrenim gören 14'ü bayan toplam 28 kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir.¹⁹ Kendileri ile görüşme gerçekleştirilen öğrencilerden elde edilen veriler değerlendirilirken, öğrencilerin gerçek isimleri kullanılmamış, araştırmacı tarafından müstear isimlendirme yapılmıştır. Görüşmelerin bir bölümünün ses kaydı yapılmış, ses kaydı yapılmayan bölümler ile ilgili ise notlar tutmak suretiyle kayıt altına alınmıştır. Daha sonra bu kayıtlar ve notlar değerlendirilmiştir.

Laiklik-Diyanet Gerilimi ve 'Bizdeki Laiklik'

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilgili kanunla belirlenmiş statüsü, laiklik bağlamında din-devlet ilişkileri açısından eleştirilere konu olmaktadır. Bununla birlikte Diyanet'in varlığına dair üç farklı gerekçe ile eleştiriler ve itirazlar da yükselmektedir. Laiklik ilkesiyle çeliştiği için *anayasal gerekçe* ile Osmanlı Devlet yönetimindeki Şeyhülislamlık şeklinde yeniden yapılandırıldığı iddialarından dolayı *tarihsel gerekçe* ile teşkilatın mevcut statüsünün devam ettirilmesinin yanında, fonksiyonunun arttırılması bakımından da *resmi gerekçe* ile tenkide maruz kalmaktadır.²⁰ Araştırmanın makale boyutunda olması çalışmayı, Diyanet'e dair bu üç temel tenkit noktasından biri olan 'Diyanet'in laiklik ilkesiyle çeliştiği' yönündeki eleştirilerin niteliğinin değerlendirilmesi ile sınırlandırmıştır.

Diyanet'in varlığı etrafında laiklik kavramıyla bağlantılı yapılan eleştirilerde ve değerlendirmelerde hem Diyanet'in yapısal fonksiyonu ve görevleri, hem de laiklik konusunun Türkiye'de gerilimli bir alan oluşturduğu her kesimden ve dünya görüşünden aydınların ve akademisyenlerin düşüncelerinden de an-

laşılmaktadır²¹. Bu gerilim bir taraftan kavramsal düzeyde kendisini gösterirken diğer taraftan uygulamalardaki birçok çelişkili tavır ve tutumlara yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin laiklik ile Atatürk'ün aslında ne yapmak istediğini anlatan Soysal, onun amacının dinin toplumsal alandan tecrit edilip kişisel alana indirgenmesi olduğuna değinmektedir:

... Bu aynı zamanda dünya işleriyle çok yakından ilgili olan İslam Dinini'nin kendi içinde de bir büyük değişikliğe ve eğer İslam'da hiç bulunmayan bir terim kullanmak gerekirse bir 'reform'a girişmek demektir. Bir bakıma Atatürk'ün uygulamak istediği laiklik politikası, dini toplumsal olmaktan çıkarıp 'kişisel'leştirirken, Müslümanlığın temel niteliklerinden birine dokunmuş oluyordu.²²

Bu anlayış dinin, kamusal alandan tecrit edilerek vicdanlara hapsedilmesi dolayısıyla toplumsal ilişkilerde de belirleyici fonksiyonunu bloke etme anlamını taşımaktadır. Bununla birlikte devletin bir kurum ihdas ederek, Diyanet'e din ile devlet arasında uzlaştırıcı bir görev yüklemesi ve siyasi otoritenin isteklerini halka ulaştıracak aracı bir kurum vermesi²³ sözünü ettiğimiz kafa karışıklığını güçlendiren unsurlar arasında sayılabilir. Bu durum Fıçlalı ve benzeri yorumları yapan çevreleri Türk laikliğinin "tam değil, yarı laiklik" olduğu şeklinde zorlayıcı tanımlama girişimine itmiştir:

Esasen Türkiye'de devletin laikliği, dinin devlet hayatında siyasi bir fonksiyon ifa etmesine kesin olarak son verme şeklinde belirlemiştir. Buna mukabil devlet, inkılapların icap ettirdiği fevkalade bir kamu düzeni tedbiri olarak din işlerini bir kamu hizmeti saymakta devam etmiştir. Yani devlet sistemimiz, bu hali ile tam laik değil, yarı laik bir mahiyet arz etmektedir²⁴.

Diyanet ile bağlantılı olarak 'laiklik' kavramı üzerine değerlendirme zorluğu sadece İlahiyat çevrelerinin yaşadığı bir zorluk değildir. Birçok aydının konuyla ilgili yaklaşımlarında bu duruma rastlamak mümkündür. Bunun en bariz örneğini Başgil'de görmekteyiz. O aynı eserde birkaç paragraf arayla konu ile ilgili birbirleriyle çelişen ifadeler kullanmak durumunda kalmıştır:

Bugün dinin devletten bekleyeceği bir şey vardır: 'Gölge etme başka ih-san istemem' dir. Laikliğin manası ve bugünün din ve devlet münasebetlerindeki rolü de budur. Yani dini devlete devleti de dine tabi olmaktan kurtarmak ve bu sayede mabet ile hükümet arasındaki tezatları kaldırmak; mabedi ferdi vicdanların kalesi, hükümeti de madde ve menfaat dünyasının nazımı yapmak suretiyle aradaki iktidar kıskançlıklarını en küçük haddine indirmektir. (...) Laik rejimde mabet siyasete karışmaz; devlet faaliyetlerine direktif vermez, hükümet politikasını dine uygunluk bakımından tenkit ederek dindarları aleyhe teşvik etmez, hülasa din adamları birer politikacı kesilmez. Buna mukabil devlet de Diyanet'e karışmaz, hükümet adamları dini kendi emellerine ermek için bir merdiven olarak kullanmaz ve hepsi birer fahri ve fuzuli din müçtehidü rolü almaz²⁵.

Başgil'in yukarıdaki satırlarda ifade ettiği laiklik ve Diyanet ilişkisi klasik laiklik tanımlamaları ile uygunluk arz etmektedir. O, bu satırlarla kısaca dini devlete, devleti de dine tabi olmaktan kurtarmak gerektiğine işaret etmektedir. Başgil'in bu 'klasik' ve 'teorik' yaklaşımların, nasıl pratize edilmesi gerektiği hususunu ifade ettiği cümlelerde ortaya koyduğu çelişki, Türkiye'de laiklik bağlamında din-devlet ilişkilerinin aslında kitapta durduğu gibi olmadığı gerçekliğini göstermektedir: "Bir halk hükümetinin başta gelen prensibi, halk için çalışmaktır. Binaenaleyh halkın dini ihtiyaçlarını düşünmek ve bunları temin etmek halk hükümetinin vazifesidir".²⁶

Başgil, Türkiye'de devlet eliyle dinin desteklenmesi uygulamasının Batı'daki kilise vergisi ve oradaki devletlerin buna müsaade etmesini örnek göstererek Türkiye laikliğini, Batı laikliğinden örnekler vererek meşrulaştırma girişiminde bulunmuştur.²⁷ Böylelikle aslında o, devletin dine olan müdahalelerini "vazife" tanımlaması ile meşrulaştırmaya/yasallaştırmaya çalışarak 'bizdeki laiklik' i betimleme örneği sergilemiştir.²⁸

Bernard Lewis de, Kemalist din siyasetinin temelinde dinsizlik değil, laikliğin yattığını ve amacın İslam'ı yıkmak değil, onun kurumsallığını ortadan kaldırmak olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka ifadeyle, dinin ve onun toplumdaki uzantılarının gücünü bitirmek ve sınırlarını bir inanç ve ibadet meselesi haline gelecek şekilde çizmek söz konusudur.²⁹

Türkiye'de ki laiklik tartışmalarına bir farklı yaklaşım da Arslantürk'ten gelmiştir. O, üniversite gençliğinin din anlayışı üzerine yaptığı araştırmasının sonuç bölümünde din eğitiminin devlet görevleri arasından çıkarılmaması gerektiğini vurgularken, devlet "dine sahip çıkmalıdır" diyerek bir çağrıda bulunmuştur. Dinin devlet gözetimi altından çıkmasına yönelik Arslantürk'ün taşıdığı endişe ise "dinin siyasi istismarcıların elinde tehlikeli bir araç haline dönüşüp gerçek dindarları huzursuz edecek bir yapıya dönüşmesi" ihtimalidir.³⁰

Başgil'de "vazife" kavramı öne sürülerek meşrulaştırılan 'bizdeki laiklik', Arslantürk'te ise "istismar" endişesi ile meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla laiklik kavramı Türkiye'de anlaşıldığı manasıyla din ile devlet ilişkilerini birbirinden ayıran bir yapı özelliğinden uzak görünmektedir. Ve bu 'bizdeki laiklik' ile Diyanet arasındaki ilişki akademik çevrelerce eleştirilse de genel toplumsal kabul 'bizdeki laiklik' yaklaşımının hazmedildiği yönündedir.³¹

Bu bağlamda İlahiyat öğrencisi Nevin'in ifadelerinde bir taraftan laiklik üzerinde kopan kavram kargaşasının izlerini görmek mümkün iken diğer taraftan da hem toplum tarafından hazmedilmiş Diyanet-laiklik birlikteliğinin yorumlarını hem de laikliği "bize" hasreden yaklaşımlardan emareleri görmek mümkündür:

Bir kere laiklik eğer din işleriyle devlet işlerinin ayrılması olarak ise burada evet Diyanet laikliğe aykırı... Ama işte bence şimdi bu laikliğin ne olduğu

tam belli değil ki... Yani Fransa'daki laiklik mi? Onun aynısı mı? Öyle mi olmalı? Tam da bir fikrim yok ama... Bizdeki laiklik biraz sanki bize özgü gibi... Bizim devlet anlayışımıza göre bir aykırılık yok yani bence...

Laiklik kavramı üzerindeki kargaşa, İlahiyat öğrencilerinin konuya yönelik genel yaklaşımlarına da tesir etmiş görünmektedir. Babası Diyanet'te imam olan İlahiyat öğrencisi Safiye "bizim laiklik anlayışımız" şeklindeki ifadesiyle kavramın her türlü yoruma açık olan durumunu ortaya koymuştur:

Bence hiç aykırı değil; çünkü bizdeki laiklik ile Fransa laikliği farklı... Bizim laiklik anlayışımızın içinde Diyanet de var. Laikliği kim getirdi bu ülkeye, Atatürk getirdi... Diyanet'i kim getirdi? Onu da Atatürk getirdi. Eğer aykırı olsaydı daha baştan getirmezdi. Yani bizdeki laikliğin içinde Diyanet gibi bir olayın olması sorun değil, sorun olarak görülüyor. Ve bence de hiçbir sorun yok...

Kavramın bireyler tarafından sosyal statüsü, hayat tarzı ve inançları etrafında inşa edilen yeni yorumlarla ifade edilmeye çalışıldığı, diğer bir İlahiyat öğrencisi Talip'in sözlerine yansımıştır. O da laikliğin "bizim ülkemizde büründüğü anlam"ı merkeze alarak değerlendirme girişiminde bulunmuştur:

Laiklik hem geniş hem de anlamı ülkeden ülkeye değişiyor. Mesela bize Batı'dan gelmiş. Ama biz onu kendi ülkemizin şartlarına göre ayarlamışız bence (...).Bence bizim ülkemizin, hayat şartları, dinimiz ve kültürümüze göre bizim ülkemizde yeni bir anlama bürünmüş. Dinsizlik gibi bir anlamı yok bence.

İslam dini ile laiklik arasındaki kuramsal ve pratik zorluklar görmezden gelinemeyecek boyuttadır. Laiklik olgusu da din olgusu da ortadan kaldırılamayacak ağırlıkta birer realite olması bakımından olsa gerek, İlahiyat çevreleri tarafından var olan bu asimetrik durumun çeşitli yorumlar yapılarak aşılmaya çalışıldığı görülmektedir.³² Bu çerçevede İslam'ın laiklik ile yaşadığı asimetrik münasebet, diğer dinler ile laiklik arasındaki gerilimlere işaret edilerek aşılma teşebbüslerine rastlanmaktadır. İsmail'in ifadeleri buna örnektir:

...Hıristiyanlarda da bazen hayatın bir gerçeği ile dinin istediği bir şey uyuşmayabiliyor. Mesela laiklik onlarda da var. Ama aslında bence hep dinlerine göre hareket ediyorlar (...). Batı'nın İslam düşmanlığı bundan oluyor işte. Devletin politikasını yani aslında din belirliyor. Ama din ile devlet işi ayrı diyorlar ama ayrı değil...

Laiklik kavramına Diyanet perspektifinden bakma teşebbüsleri gerek İlahiyat hocalarında³³ gerekse İlahiyat öğrencilerinde "bizdeki laiklik"ın bize özgü olduğunu delillendirme reflekslerinin açığa çıktığını ifade etmiştik. Bunu görmek bakımından İlahiyat öğrencisi Faruk'un yaklaşımları önemlidir. O, konuyu Diyanet'in kurumsal yapısının idari biçimi ve bunun zorluğu ekseninde değerlendirerek devlet ile Diyanet'in ayrı değerlendirilmemesi gerektiğini ifade etmektedir:

Sözlükteki anlamına... karşılığına kelimenin bakınca laikliğe aykırı Diyanet tamam da, ama Diyanet olmadan olmaz ki... Nasıl olacak yani bu kadar cami, hocalar, müftüler... Bunlar bir yere bağlı olması lazım. O yüzden bir kurum gerekiyor en başta... Bu da Diyanet oluyor. Şimdi laiklik başka Diyanet çok başka diye görüyorum ben. Zaten Diyanet kendi işini yapıyor. Devletle bir şeyi yok bence... Ama şu olabilir mi bazen? Olabilir: Yani, devlet Diyanet'e karışır. Bu da kurum sonuçta... Olabilir bence... Neticede Diyanet de bizim devlette bizim... Eğer devlet olmazsa düzen bozulur zaten. Bunu da normal görmek lazım...

Araştırma çerçevesinde yapılan görüşmelerde İlahiyat öğrencilerinde laiklik ve Diyanet konusunu realiteler etrafında değerlendirmek gerektiği yönünde düşüncelere de rastlanmıştır. Bu bağlamda İlahiyat öğrencisi Sevgi, konuyu temenniler ve beklentilerden çıkarıp realiteleri önümüze koyarak tartışmak gerektiğini vurgulamıştır:

...Diyanet sorunları olan bir kurum olabilir ama laiklik konusu bence öncelikli bir sorun değil. Çünkü artık yıllar geçmiş ve bu ülkenin vazgeçilmez bir şeyi olmuş diyanet... O yüzden aykırıdır deyince ne olacak ki? Yani değişecek bir şey yok ki. Bu yüzden bana sorarsanız bu çok gereksiz bir tartışma... Yani Diyanet var ve gerçek... İnsanlar da çoğunlukla, tabii ben anladığım kadarıyla söylüyorum ama Diyanet'le pek bir sorunu yok gibi yani (...) Bir de insanları bağlayan yani birbirine yakınlaştıran güzel de bir şeyi var bence Diyanet'in...

Sevgi'nin ifadelerinde Diyanet'e 'milli' bir misyon yüklediğini söyleyebiliriz. Bu anlayışa bağlı olarak "Diyanet, dinsel yorumlarında dini asıl şekliyle ele almaktan ziyade birlik ve beraberliği kuvvetlendiren bir faktör olarak ele almaya çaba sarf etmektedir".³⁴ Dolayısıyla söz konusu öğrencinin ifadelerinde de görüldüğü gibi toplumsal birlik ve beraberliği sağlayan bir yapı olarak Diyanet'in, laiklik bağlamında tartışılması "milli" menfaatlere katkısı olmadığı için "gereksiz" bir tartışma olduğu yönündedir.

Diyanet-Siyaset İlişkisi Bağlamında Diyanet'in Varlığı Tartışmaları

Diyanet, siyasi otoritenin isteklerinin halka ulaştırılmasında aracı bir kurum olduğu ve siyasal iktidarların devlet adına tehlikeli gördüğü, engellenmesi için çaba sarf edilmesi gereğine inandığı konularda, yine otoritenin aracı olarak kullanıldığı yönünde de zaman zaman eleştirilmiştir.³⁵ Bu anlamda Diyanet'in Müslümanların sorunlarına tamamen dinsel metin referanslı fetvalar üretmenin ötesinde, güncel siyasal otoritenin ihtiyaç duyduğu atmosferin ikamesi yönünde yaklaşımlar sunduğu iddiaları da hep tartışıla gelen bir husus olmuştur.³⁶

Diyanet'in, doğrudan siyasetin etkisi içinde yer alması ve siyasi merkezin nüfuz aracı olarak kullanılması, bunun yanında medyanın, üniversitelerin ve

özellikle de ihtilal dönemlerinde askeri bürokrasinin, başkanlık makamı üzerindeki doğrudan veya dolaylı baskıları, kurum üzerindeki tartışmaların hep sıcak kalmasına neden olmuştur.³⁷

Diyanet'in siyasete payanda olduğu yönünde yapılan eleştiriler, başkanlık makamına oturan kişilerin önemli bir kısmının görev öncesi veya görevi bittikten sonra aktif siyasetin içinde yer almaları hususuna da dayandırılmaktadır.³⁸

Siyaset bağlamında Diyanet'e dair yapılan eleştiriler İlahiyat öğrencileri tarafından genelde "realite" ile bağdaştırılarak yorumlanmaya çalışıldığı gözlenmiştir. Onlara göre realite çeşitli zorunlulukları aşmayı gerekli kılmakta, dolayısıyla da teorik gerçekler pratikte kolay kolay uygulama olanağı bulamamaktadır. Bu ise siyaset ile Diyanet'in ayrışarak kendi sınırlarına çekilmesini zorlaştırmaktadır. İlahiyat öğrencisi Beyhan, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

Din ayrı bir alanda devlet ayrı bir yerde olması lazım filan dense de bu çok zor. Uygulaması zor bir şey bence. Devlet insanları için vardır, vatandaş için vardır. Din de vatandaşın bir ihtiyacı sonuçta.(...) Aslında devletin gözetiminin olması iyi bir şey burada. Zaten öbür türlü dini ayrı tutmak filan bu gerçekleşecek gibi bir şey değil...

Bu ifadelerde bir taraftan realitelerin, teorilerin pratiğe adım atma olanağını kısıtladığı yaklaşımı ifade edilirken bir taraftan da devlet otoritesi olgusuna yapılan vurgu dikkatlerden kaçmamaktadır. Devlet otoritesinin kapsayıcılığı çerçevesinde Diyanet'in siyaset ile irtibatının 'doğal' olduğuna yönelik değerlendirmelere de rastlanmıştır. Bu anlamda İlahiyat öğrencisi Şeyda, şunları söylemiştir:

...Sonuçta Diyanet devletin bir kurumu, devlete ait yani. Siyaset, işte halkın seçtiği ve devleti sen yönet dediği şey. O zaman Diyanet'in siyasetle şey olması da normal yani.(...) Devlette birlik çok önemli. Diyanet de devletin sınırı içinde yani otoritenin yanında eee nasıl desem, devletin Diyanet'in beraber olması çok doğal bir şey...

Araştırma çerçevesinde yapılan mülakatlarda öğrencilerin, laikliğin kavramsal gerçekliğine saygı duyulması ancak toplumun geçmişten tevarüs ettiği alışkanlıkların, teamüllerin ve dünya görüşlerinin de göz ardı edilmemesi gerektiği yönünde yaklaşımlara sahip oldukları görülmüştür. Bunu gösteren bir örnek olarak Salih, şunları söylemiştir:

Laiklik ilkesini kabul ediyorum ama bir de şu var, bizim milletimizin tarihten aldığı bir kültürü var sonuçta... değerlerimiz var... eğer laiklik diyerek milletin geçmişini unutturmaya filan kalkılırsa burada o zaman ters tepiyor. (...) Zaten bakılırsa görülecek ki bu şekilde yapılan girişimler tutmamıştır hiçbir zaman. (...) Diyanet'in halktan siyasete bulaşmasını diye koparılması da böyle bir şey bence. Siyaset Diyanet'e destek vermesi lazım. Çünkü böyle olmazsa Diyanet sarsılır. Bunlar da bence Osmanlı'dan beri bizim alıştığımız uygulamalar...

İlahiyat öğrencilerinin siyaset bağlamında Diyanet'e dair yaklaşımlarına baktığında “İlahiyatçıların sahip olduğu resmi, akademik, zihinsel güç onların dinsel konumlarının ötesine geçtiğinde bir meşruiyet bunalımı baş göstermektedir”³⁹ tespitini doğruladığı görülmektedir. Zira öğrencilerin yaklaşımlarında “toplumsal ya da kültürel olarak asli kodların işlerlik taşıdığı bir geleneğin, entellektüalist ve aydınlanmacı akılcılığa galebe çalabileceği” gerçeği görülmektedir.⁴⁰

Alevilik-Bektaşiliğin Diyanet'te Temsili Problemine Dair Yaklaşımlar

Toplumsal değişme sürecinde Sanayi Devriminden sonra ortaya çıkan temel farklılığın sınıf farklılığı, temel çatışmanın da sınıf çatışması olmasına rağmen diyalektiğin kaçınılmaz sonucu olarak ikincil de olsa değişik ve yeni çatışmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Türkiye’de Alevi- Sünni çatışması da tarihsel süreçlerin bir ürünü olmakla birlikte son yıllarda ortaya çıkan toplumsal, ekonomik ve evrensel boyuttaki gelişmelerin dayatması ile öne çıkarılan bir çatışma türüdür.⁴¹ Türkiye’de her ne kadar çözüme kavuşturulmak üzere birçok strateji ve eylem planı üretilse de Alevi – Sünni çatışması, potansiyel toplumsal problem alanlarından biridir.

Alevi- Sünni gerilimi etrafında süregelen tartışmaların odağında Diyanet’in de yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Alevi çevrelerince Diyanet’in tartışılmasının temeli Alevi- Bektaşiliğin Diyanet’te temsiline yönelik problemlerin varlığı iddialarına dayanmaktadır. Ancak konu ile ilgili olarak Alevi temsilcilerinin varsaydıkları sorunların çözümüne dair kendi aralarında uzlaşma sağlayamadıkları ve çözüme yönelik farklı yaklaşımlar serdettikleri görülmektedir. Bu farklı yaklaşımlar dört ana başlık altında belirtilebilir. Birincisi ‘Diyanet yeniden yapılandırılmalı ve Aleviler de temsil edilsin’, diyenlerdir. Bunlara göre Diyanet’in kaldırılmasını istemek “olmayacak duaya âmin demek” anlamına geleceğinden Diyanet’in yeniden gözden geçirilmesi ve ülkede yaşayan tüm inanç yelpazesinin Diyanet’te temsil edilmesi gerekmektedir. İkincisi, ‘Diyanet tamamen kaldırılmalı’ diyenlerdir. Üçüncüsü ‘Diyanet kaldırılmasını ancak Aleviler müftülerin yanında görevlendirilecek bir yetkili ile temsil edilsin’ görüşünde olanlardır. Dördüncüsü ise ‘Alevi inanç başkanlığı kulsun’ diyenlerdir.⁴²

Alevilik-Bektaşiliğin, Diyanet’te temsil edilmesi sorunu bakımından yapılan eleştiriler ve taleplere yönelik Sönmez Kutlu, Alevilik-Bektaşiliğin Diyanet’te yer almasını engelleyen iç sorunlarına dikkat çekmektedir. Ona göre, Alevilik-Bektaşiliğin hangi statüyle ve kim tarafından temsil edileceğinden başlamak üzere, otantik kimliğinin ve İslam’da ki yerinin ne olduğunun belirsizliğine kadar birçok problem söz konusudur. Tüm bu belirsizlikler ve prob-

lemler üzerinden konuya bakıldığında Kutlu'ya göre, Alevilerin Diyanet ile ilgili talepleri gerçekçi görünmemektedir.⁴³

Alevi çevrelerinin Diyanet'e dair eleştiri ve beklentileri bunun yanında bu beklentileri çeşitli sebepler ileri sürerek gerçekçi ve gerçekleştirilebilir görmeyenlerin genel yaklaşımlarını ifade ettikten sonra araştırma çerçevesinde İlahiyat öğrencileri ile yapılan mülakatlarda öğrencilerin konuya yönelik yaklaşımlarının değerlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz. Bu anlamda İlahiyat öğrencilerinin konuyu çeşitli açılardan değerlendirdikleri ve bu değerlendirmelerinde milli birlik ve beraberlik noktasında yaşanması muhtemel sıkıntıların baş göstermesinden, toplum bünyesinde yeni problemlerin ortaya çıkması ihtimaline kadar endişe içerikli fikirlerin beyan edildiği gözlenmiştir. Örneğin İlahiyat öğrencisi Metin, Diyanet'te Aleviliği temsil eden bir büronun veya bir branşın kurulması taleplerini bölünme, parçalanma ve ayrışma endişelerini dile getirerek değerlendirmiştir:

Alevilerle ilgili bir şey yaparsanız, diğerleri de bunu gösterip bizde böyle bir şey istiyoruz deme hakkına sahip olacaktır o zaman. Bu istekler hiç bitmez. Herkes kendisine bir şey ister. Sonra ülke paramparça olur bence...

Bir başka İlahiyat öğrencisi Murat, Alevi-Bektaşilerin Diyanet'te temsil taleplerinin bir ayrıcalık talebi olduğuna inandığını bunun ise diğer vatandaşlar için adaletsizliğe neden olacak bir beklenti olduğunu ifade etmiştir:

Diyanet bütün vatandaşlara hizmet veriyor. Yüzde doksan dokuz Müslüman var bu ülkede... Aleviler de bu yüzde doksan dokuzun içinde. Yani onlar Yahudi, Hıristiyan veya başka bir dinden değil yani. O yüzden diyorum ben onlar da zaten Diyanet'te yani orda hakları var temsil oluyorlar zaten. Ama yok biz daha farklı bir şey olsun istiyoruz deyince ayrıcalığımız olsun demektir bu...

İnanç özgürlüğü perspektifinden konuyu değerlendiren İlahiyat öğrencisi Talip, inanç özgürlüğü ile inançların kurumsal anlamda temsil edilme taleplerinin ayrı şeyler olduğuna dikkat çekmiş ve Alevi- Bektaşiliğin Diyanet ile ilgili sorunlarının inanç özgürlüğü ile ilgili olmadığını belirtmiştir:

İnanç özgürlüğü ile ilgili bir istek değil ki bu. Tamam, istediğin gibi inanırsın. İnanmalısın. Ama inandığın şeyi, yaşadığın ülkenin bir kurum yapısı şeyi düzeni filan var, kurumlar bana göre düzenlensin demek bu inanç özgürlüğü demek olmuyor. O zaman her insan veya ne bileyim, gruplar filan hepsi kendisine göre bir düzen isterse... Ne olacak? Devlet kurumları herkesin isteğine göre şekillenemez ki! Bu, özgürlük olmaktan çıkar, başka bir şeye dönüşür...

Türkiye'de Alevi- Sünni çatışması "uzun yıllar siyasal ve dinsel gerekçelerle devam etmesi nedeniyle, çatışmayı ortaya çıkaran dışlanma, ötekileştirme, olumsuz değerler ve nitelikler atfetme, iki grubunda birbirlerine karşı oluşturdukları önyargılar, günümüze kadar gelmiştir".⁴⁴ Sosyal çatışmayı tetikle-

yen söz konusu önyargılara değinen İlahiyat öğrencisi Feyza, farklılıkların zenginlik olduğuna inanılması gerektiğine işaret etmiştir. O “bardağın dolu tarafını görmek lazım” diyerek konuya psiko-sosyolojik açıdan yaklaşmıştır:

Kavga yapmak kolay. İnsanlar her şeyi kavga sebebi sayabilir. Ne bileyim gözünün üstünde kaş var der kavga çıkarır. Önemli olan bardağın dolu tarafına bakmaktır. O kadar çok güzel şey var ki. O güzellikleri görebilmek lazım. Eğer bunları görmeyi başarısak Alevimiz de Sünni’imiz de, başka inançtaki insanımız da hem mutlu olacak hem de kavga bitecek yani. Konu Diyanet olabilir başka şey olabilir. Ama ben farklı olmanın zenginlik olduğuna inanıyorum.

Son yıllarda Alevi- Sünni geriliminin ve çatışmasına ortadan kaldırılmasına yönelik çeşitli ortak akıl toplantıları ve Alevi temsilcilerin de davet edildiği din şurası toplantıları tertip edildiği bilinmektedir. Bu toplantılarda Alevi temsilcilerinin, cem evlerinin de cami gibi ibadethane kabul edilmesi ve cem evlerindeki dedelerin, cami imamları ile benzer bir statüye kavuşturulmasına yönelik çeşitli talepleri olmuştur.⁴⁵ Araştırma çerçevesinde yapılan mülakatlarda sözü edilen talepler üzerinden de konu tartışılmış ve İlahiyat öğrencilerinin yaklaşımları değerlendirilmiştir. Bu bağlam içerisinde düşüncelerini ifade eden İlahiyat öğrencisi Ekrem “böyle bir şeyin kabul edilmesinin Aleviliğin bir din olduğunun kabulü anlamına geleceği” yorumunu yapmış ve bunun gerçekçi olmadığını belirtmiştir. Ona göre:

...Şimdi camiyle Cem evi aynı şey demek değil... Türleri aynı değil yani... Birisi bütün Müslümanların ortak ibadet yeri... Alevi’sinin de Sünni’sinin de... İşte Kürt’ün de Abaza’nın da hepsinin... Müslüman olan herkesin ibadet yeri demek cami... Ama cem evi farklı bir şey... O caminin bir odası gibi filan kabul edilebilir bence. (...) Küçümsemek için demiyorum kesinlikle... Hani matematikte kümeler var ya kapsayan filan... Cami de işte böyle cem evini içine alan kapsayan bir küme...

Genel olarak İlahiyat öğrencilerinin, Aleviliğin Diyanet’te temsil edilmesi taleplerinin inanç özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilemeyeceği görüşüne sahip oldukları gözlenmiştir. Buna ilaveten inanç biçimlerinin kurumları dönüştürme taleplerine evrilmesinin toplumun bölünüp parçalanmasını tetikleyebileceği ve devlet bütünlüğünün sarsılabileceği yönünde bir yaklaşımın öğrencilerde hâkim olduğu tespit edilmiştir.

Diyanet’in Cemaatlere Devri Tartışmaları

Seksenli yılların ortalarından itibaren Diyanet ve laiklik ilkesi etrafında ortaya çıkan önemli bir tartışma alanı da “Diyanet’in cemaatlere devri” konusu olmuştur. Aslına bakılırsa, bu tartışmanın temelleri fiili olarak çok partili hayata geçiş tecrübelerinin ilk yıllarına dayanmaktadır. Söz konusu yıllarda konu, üstü açık veya kapalı bir şekilde dillendirilmiştir. Seksen sonrasında ise İs-

lamcılar da dâhil olmak üzere bütün gruplar yaklaşık olarak aynı mantık ve argümanlarla bu tartışmalara katılmışlardır.⁴⁶

Diyanet'in cemaatlere devri tartışmalarında en önemli zaaf noktası "cemaat" kavramıyla alakalıdır. Çünkü hukuki olarak cemaat, Türkiye'de sadece hakları Lozan antlaşmasıyla uluslararası garanti altına alınan gayrimüslim azınlıklar yani Hıristiyan ve Yahudiler için kullanılır. Bunun dışında hukuken hak ve yetkileri tarif edilebilecek bir "Müslüman cemaat" yoktur.⁴⁷ Bununla birlikte Diyanet'in cemaatlere devri vurgusu taşıyan tartışmalarda laiklik kavramının merkezde olduğu görülmektedir.

Laiklik, din ile devletin birbirinden ayrılması manasında anlaşıldığında Türkiye'de bu manada bir laiklik olgusundan söz edilmediği vurgulanarak, dinin doğrudan devlet işlerine müdahalesi tamamen ortadan kalkmışken 'devlet Diyanet aracılığıyla din işlerine doğrudan karışmaktadır' şeklinde eleştiriler yapılmaktadır.⁴⁸ Bu çerçevede eleştirilerini dile getiren Kara, konuyu şu şekilde özetlemektedir:

...Dini yorumlamak, devlete örtük de olsa dini bir kimlik verirken yorumlardan birine katılması da devletin vatandaşları, vatandaşlarının görüşleri arasında tercih yapması demektir. Hâlbuki laikliğin bir sonucu olarak devlet herkese eşit uzaklıkta veya yakınlıkta olmalıdır. Bu aksak laiklik uygulamasından kurtulmak için Diyanet cemaatlere, sivil kuruluşlara devredilmelidir.⁴⁹

Türkiye'nin devlete bağlı din modelinden tedricen kurtulması gerektiğini, dinin siyasetin güdümünde olmasının tüm İslam dünyasında büyük bir sorun olduğunu ve her ne kadar halk, devlet memurlarının elinden aldığı din hizmetinden şikâyet etmese de bunun din hizmetlerinin sivil dokusuna uygun düşmediği değerlendirmesinde bulunan Mehmet S. Aydın ise düşüncelerini şu şekilde özetlemektedir:

Türkiye 'devlete bağımlı din' modelinden, tedrici bir usul takip ederek vazgeçmek ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nı özerk bir kurum haline getirmek zorundadır. İslam dünyasında din kurumları siyasetin güdümü altındadır. Halk kitleleri 'devlet memurları' marifetiyle yürütülen din hizmetlerinden çok şikâyetçi olmayabilir. Fakat her gün artan bir güven krizini de görmezlikten gelemeyiz. Dini kullanan aşırı örgütler, bu krizden azami ölçüde istifade etmektedirler. Din hizmeti özü itibarıyla sivil bir hizmettir; bundan dolayı, dini kurumlar sivil hizmetler üreten kurumlara dönüşmek zorundadır.⁵⁰

Diyanet'in varlığını eleştirenlerin dikkat çektikleri noktalardan biri de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olup farklı dinlere mensup olanların verdikleri vergilerin kendilerine yönelik herhangi bir hizmet üretme yükümlülüğü olmayan bir kuruma ödedikleri vergilerdir. Eleştirilerini bu nokta üzerinde yoğunlaştıranlardan birisi olan Karakaş, şöyle söylemektedir:

...Diyanet İşleri en azından Avrupa ülkelerinde örnekleri görüldüğü gibi herkesin kendi rızasına göre vergisinden pay vereceği, istemeyenin hiç vermeyeceği bir sistem haline getirilmeli. Bu ülkede sayıca az da olsa Hıristiyanlar da, ateistler de, hatta Budistler de yaşıyor. Onların vergileri neden bu kuruma gitsin ki?⁵¹

Vatandaşların vergileri üzerinden Diyanet'in devlet kontrolünden sıyrılıp sivilleşmesi gerektiği tezini savunanlara karşı Süleyman Ateş, hem vatandaşların devletin tüm kurumlarına karşı vergi ödeme yükümlülüğünü hatırlatmış hem de Diyanet'in olmadığı bir Türkiye'de kaosun olacağını iddia etmiştir:

...Bu memlekette hiç evlenmemiş olup, çocuğu olmayanlar var. Devlet vergilerle Milli Eğitim Bakanlığı'nı finanse ediyor diye, benim eğitim alacak çocuğum yok, vermeyeceğim diyebilirler mi? Müslüman olmayan azınlıklar da bu ülkede yaşayıp, imkânlarından istifade ettiklerine göre vergileriyle devletin kurumlarını destekleyecekler. Avrupa'da din kurumları devletten bağımsızdır, devlet içinde devlettir. Türkiye'de böyle bir şey olamaz, olursa Diyanet İşleri dernek statüsüne döner, o zaman da Allah korusun birden fazla böyle müessese olur, tüm tarikatlar ayrı kurum kurar, ülkenin bölünmesine yol açar. Şu an Diyanet İslam'ı temsil ediyor, mezhep kurumu değil...⁵²

Ateş'in Diyanet'in olmadığı bir Türkiye'nin bölünebileceği ve kaosa sürüklenebileceği yaklaşımı, mülakat yaptığımız İlahiyat öğrencilerinin de genel olarak katıldığı ve üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Bu anlamda Safiye, devletin kurumsal güvenilirliğinin önemini belirtmiş; cemaatler de ise keyfi uygulamaların olabileceğine işaret ederek endişelerini dile getirmiştir:

...Cemaatler de beşer. Yani insanların oluşturduğu bir şey. Ve yani sadece tek bir görüşe bağlı kalınıp hata yaptığını insanlar fark etmeyebiliyor. Bu cemaatlerde de aynı şekilde. Ama devlet elinde olursa bu devlet bence çok daha karışık bir sistem (...) Yani şöyle ki, birçok kişinin görüş verebileceği yani bu doğru, bu yanlış, gibisinden eleştirel bir gözle bakabileceği bir sistem olarak bakıyorum. Ama cemaatler bunu kendi başlarına yapamazlar. Çünkü cemaate tabi olan insanlar zaten bir şekilde bağnazlaşıyorlar ve sorgulamayı da bırakıyorlar. Yani insanları bu şekilde bir cemaatin eline bırakmak bence tehlike olur.

Din hizmetlerinin sivil toplum kuruluşlarına veya cemaatlere bırakılmasının kaos değil bilakis dinsel yaşama canlılık katacağı görüşünde olanların da var olduğu görülmektedir. Örneğin Eliaçık, devletin bünyesinden çıkan din hizmetlerinin İslam dinine canlılık, zenginlik ve çeşitlilik getireceğini savunmaktadır:

...Bu kurum, daha çok sivil toplum için, vatandaşların kendi kendine organize olduğu bir yapıya bürünmelidir. Mesela Camiler Birliği Federasyonu gibi olmalıdır. Ama tek bir kurum olmamalıdır. Bunun gibi yüzlerce olmalı, bir sivil teşkilat gibi olmalıdır. Devletin bünyesinden de çıkarılmalıdır. Bu olduğunda "Kargaşa çıkar, cemaatler camileri ele geçirir" diyen

kişiler de olabilir. Ama ben bunu kargaşa olacak diye görmüyorum. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet bünyesinden çıkarılması, sivil toplum dalına geçmesi İslam dinine canlılık, zenginlik ve çeşitlilik getirir. Dini hayat bu şekilde canlanabilir. Din için son derece faydalı olur...⁵³

Eliaçık'ın yukarıdaki yaklaşımları ile tamamen örtüşmese de cemaatlerdeki dini anlayış ve yaşayış farklılıklarına tamamen kapalı kalınmaması gerektiği yönünde İlahiyat öğrencilerinin çeşitli fikirler ve öneriler taşıdığı gözlenmiştir. Gülten'in ifadeleri buna örnek olması bakımından önemlidir:

Diyanet'i kaldırmak çok abartı bir fikir bence. Cemaatleri, tarikatları bunları hiç yokmuş gibi düşünmek de çok abartı bir şey. Yani yok deyince yok mu oluyor ki? Hayır, olmuyor yani. Bu şeyler bir gerçek. Bence yapılması gereken şey cemaatleri, grupları da dinlemek lazım. Yanlış vardı doğrusu vardır. Dinlerseniz yanlışını düzeltirsiniz doğrusundan da yararlanırsınız yani. Hem böyle olursa bazı yapılan yanlışlar büyümeden durdurulmuş olur.

Beyza Bilgin ise Diyanet'in kapatılması tekliflerinin sorun çözücü olmadığını, özerk bir yapıya kavuşmasının ise farklı sorunlar doğurabileceğini belirtmiştir. Bilgin, Avrupa'daki uygulamaların aynıyla Türkiye'ye uyarlanması ve Kili-se örneği ile bir çözüm arayışının ülkemizin siyasal ve toplumsal gerçekliği ile uyumsuz düşebileceğine işaret ederek şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

Geçmişten beri süregelen 'devletin dine sahip çıkması' konusu içinde yer alan bir geleneğimiz var. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı oluşturulmuştur. Tek gerçek olan budur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kapatılması, serbest bırakılması uyumlu olur mu konusunda da endişeler var. Mesela dış ülkelerde Hristiyanların iki mezheplerinin de kiliselere kaydolması durumu var. Böyle bir model bizim ülkemizde de olabilir mi diye düşünmek gerekir. Son zamanlarda dış ülkelerde insanlar kendilerini kiliselerden sildiriyor. Böylece kiliselerin de sermayeleri azalıyor. Hepsinin sorunları var. Bu tür konular zamana yayılı araştırmalara dayalı tartışmalarla yapılmalıdır. Yoksa kapatmak ya da açmak mesele değil. Medreseleri de kapadık ne oldu? Bir anda kapamak sorunu çözmez...⁵⁴

Din hizmetlerinin cemaatlere devredilmesi konusunda İlahiyat öğrencisi Güven, "kötünün iyisi" diyerek Diyanet'in cemaatlere devredilmesi fikrinin uygulanabilirliğinin bulunmadığına değinmiş ve Diyanet ile ilgili eleştiri noktalarının tadil edilmesine yönelik önerilerin ortaya atılması ve tartışmanın bu yörengede sürdürülmesinin daha mantıklı olacağına dikkat çekmiştir:

...Tamam, Diyanet'in çok farklı sorunları var. Ama aslında bütün devlet kurumlarında sorunlar vardır zaten. Hepsi ayrı ayrı bakıldığında görülür bu. Şöyle düşünmek lazım bence: Diyanet var ve iyi kötü var, kötünün iyisi yani. Eksikleri varsa onlar giderilmeye çalışılmalı bence. Yoksa yıkılım ve işte cemaatlere devredilmeli şeyi hiç mantıklı değil. Zaten cemaatler de bir dünya belirsizlik var, ciddiyetsizlik gibi şeyler var...

Diğer bir İlahiyat öğrencisi Feyza ise, Türkiye'deki cemaatlerin sorunlarını anlatarak Diyanet'le ilgili tespit edilmiş problemlerin cemaatler tarafından çözüleceği önerisinin yanlış olduğunu ifade etmiştir:

...Cemaatlere devredilecek de ne olacak ki sanki..? Cemaatlerdeki şeyler yani problemler bence çok çok daha büyük... Şimdi kalkıp Diyanet'i kaldıralım cemaatler yapsın her şeyi filan demek çok yanlış bir şey yani...Cemaatler düzgün bir şey değil ki!

Cemaatlerin problemlerine dikkat çekerek konuya yaklaşan bir başka öğrenci⁵⁵ Türkiye'de cemaat yapılanmalarının karmaşık sorunlar taşıdığına dikkat çekerek, sorunlu ve belirsiz oluşumlardan, sorun çözmeyi beklemenin yanlış olduğuna dikkat çekmiştir. Söz konusu öğrenci, cemaatlerde hissi yaklaşımların hâkim olmasının ve cemaatlerin yazılı kurallardan yoksun yapılar olmasının en önemli sorunlar olduğuna değinmiştir:

...Şimdi Diyanet'in eksik yaptığı şeyler var. Bunu kabul ediyorum. Ama şimdi gidip Diyanet eksik yapıyor diye şey yaptığınız o konuları cemaatler daha iyi yapar diye bir şey söylemek, bir öneri yapmak çok yanlış olur. Çünkü cemaatler zaten acayip sorunlu bence. Bir kere yazılı bir şey yok. Bir adamın iki dudağı arasında her şey olup bitiyor. Hisler gerçeklerden daha önemli oluyor bazen. Kural yok kaide yok. Varsa bile cemaatin genel hayat tarzı kural kabul edilmiş. Ona göre şöyle olsun böyle olsun deniyor. Bu şekilde koskoca bir Diyanet bu cemaatlerin eline geçse valla mahvederler bence her şeyi...

Genel olarak İlahiyat öğrencilerinin konuyla ilgili düşüncelerine bakıldığında Diyanet'in birçok kurumdaki gibi çeşitli sorunlara ve problemlere sahip olabileceği noktasında hem fikir olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte din hizmetlerinin çok yönlülüğü nedeniyle Diyanet'teki sorunların çok boyutlu olabileceği gerçeğinin de kabul edilmesi gerektiği öğrenciler tarafından belirtilmiştir. İlahiyat öğrencilerinin, sözü edilen sorunların çözümü için Diyanet'in ortadan kaldırılması tekliflerinden ziyade, varlığı iddia edilen 'sorunların' ortadan kaldırılması yönünde fikirler üretmenin ve bunları tartışmanın daha rasyonel olacağı düşüncesine sahip oldukları gözlenmiştir. Din hizmetlerinin cemaatlere devrine yönelik düşünceler ise İlahiyat öğrencileri tarafından gerçekleşmesi imkânsız fikirler olarak görüldüğü saptanmıştır. Bu bağlamda araştırmada mülakat aracılığıyla elde ettiğimiz nitel veriler, pratik yaşamın gerçekliği ile paralel bir sonuca ulaştığımızı göstermektedir. Buna göre Diyanet, her ne kadar laiklik kavramı ile sorunlu ilişkilere sahip olsa da İlahiyat öğrencilerinin genel yaklaşımı, bunun sorun teşkil etmediği yönünde tecelli ettiği gözlenmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Dinamik bir zaman ve mekan anlayışı içinde farklılıklar gösteren sosyal gerçeklik dünyalarını artık evrenselci modeller içerisinde kalınarak açıklamanın

yetersiz kalacağı iddiasındaki anlamacı paradigma ile yapılan din sosyolojisi araştırmalarının dünyada her geçen gün arttığı görülmektedir.⁵⁶ Bununla birlikte bu tür çalışmaların ülkemizde henüz yeterli ölçüde yapılmadığını da ifade etmek gerekmektedir. Dinin bir “anlatsal mecazlar sistemi”⁵⁷ olduğu kabul edilerek toplum üzerindeki etkin ve diyalektik münasebeti bakımından din merkezli çalışmalarda nitel araştırmaların yeri ve önemi dikkate alınmak suretiyle bu araştırmada İlahiyat öğrencilerinin Diyanet’e yönelik yaklaşımları incelenmeye çalışılmıştır.

Diyanet’in laiklik ilkesi ile tezat teşkil ettiği, dinin kurumsal bir yapıya irca edilerek iktidarların sözcüsü durumuna getirildiği dolayısıyla da din işlerinin devlet tarafından yürütülmesinin “resmî din” olarak algılandığı iddiaları, din ve vicdan özgürlüğü bakımından Diyanet’i tartışılır kılmaktadır. Bununla birlikte, Alevi-Bektaşilerin Diyanet’te temsil edilmesi gerektiği ve Diyanet’in özerkleştirilmesi hatta din hizmetlerinin cemaatlere devredilmesi gerektiği yönündeki fikirler ile de söz konusu tenkitler yoğunlaşmıştır. Tüm bu eleştiriler laiklik bağlamında değerlendirildiğinde, Diyanet’in sorunlu bir yapı görünümünü sergilediği söylenebilir.

Bu durum, Diyanet ile ilgili yapılan birçok araştırmanın sonucuna da yansımıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın nezaret ettiği sosyal organizasyonlar bile, halkın büyük bir kesimince sivil toplum örgütleri tarafından yapılan organizasyonlara tercih edilmiştir. Bu anlamda Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının, cemaatlerin, dini grupların ve hatta bazı siyasi partilerin de etkinlikler düzenledikleri Kutlu Doğum Haftası çerçevesindeki faaliyetlerin, sivil toplum yelpazesinden daha ziyade Diyanet tarafından yapılması halk tarafından daha çok önemsenmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla Diyanet’in Türk toplumu üzerinde önemli bir etkisi olduğu sosyolojik bir gerçeklik olarak ifade edilebilir.

Araştırmamızda İlahiyat öğrencilerinin Diyanet’in varlığını, devlet otoritesini güçlendiren, birlik ve beraberliği sağlayan ve halkın dini ihtiyacını karşılayan bir kurum olarak değerlendirdiği görülmüştür. Diyanet’te Alevliğin temsili taleplerinin ise ‘diğer toplum kesimlerini ayrıştırma’ anlamına geleceği şeklindeki bir yaklaşımın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Diyanet’in devlet kontrolünden çıkarılıp özerkleştirilmesi ve cemaatlere devredilmesi düşüncelerinin ise hem cemaat yapılanmalarındaki büyük sorunların varlığı hem de toplumda ayrışmalara neden olacağı düşüncesi ile İlahiyat öğrencileri tarafından kabul görmediği gözlenmiştir.

Sonuç olarak, bu araştırmada Diyanet ile ilgili Türkiye’de süregelen tartışmaların toplum nezdinde büyük ölçüde yer bulamadığı anlaşılmaktadır. Toplumun Diyanet’i içselleştirdiği görülmektedir. Bu çalışmada Diyanet’e karşı toplumdaki bu kabulün, İlahiyat öğrencilerinde de kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bütün bu söylenenlere ilaveten araştırmanın genel bir sonucu

olarak İlahiyat fakülteleri ve İlahiyat öğrencileri üzerinde yapılan araştırmaların sayısındaki artışın önemi kadar yapılan araştırmalarda kullanılacak olan nitel araştırma yönteminin önemli bir boşluğu dolduracağı görülmüştür.

Kaynakça

- Arslantürk, Zeki, *Kutsalın Dönüşü Yeni Toplum Arayışları*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1998.
- Aydın, Mehmet S., “Avrupa Birliği Din ve Diyanet”, *İslamiyat Dergisi*, 4:1 (2001), ss. 11-20.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1962.
- Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, çev. Ali Coşkun, 4. bs., İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Canatan, Kadir, *Din ve Laiklik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Fichter, Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, 3. bs., Ankara: Atilla Kitabevi, 1996.
- Fıçlalı, E. Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Gölbası, Haydar, “Modernleşmeyi Engelleyen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 9: 1 (2008), ss. 39-61.
- Hatipoğlu Mehmet S., “Diyanet Meselemiz”, *İslamiyat Dergisi*, 4:1 (2001), ss.7-10.
- Kara, İsmail, “Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, c. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.178-197.
- Kutlu, Sönmez, “Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, *İslamiyat Dergisi*, 6: 3 (2003), ss. 31-54.
- Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Punch, Keith F., *Sosyal Araştırmalara Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.
- Ricoeur, Paul, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, “Anlamalı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek”, çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990, ss., 27-44.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1986.
- Yıldırım, Ali, Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2006.
- Subaşı, Necdet, “Modern Alevilik: Sınırları Zorlayan Söylem Arayışları”, *İslamiyat Dergisi*, Ankara, 4: 4 (2001), ss. 147-164.
- Toker, İhsan, *Bir Yapılaşma İlişkisi Olarak Kadınlar ve Din –Başkent Kadın Platformu Örnek Olayı-* Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Toker, İhsan, “Nitel Araştırma Paradigması ve Din”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 26 (2008 Güz), ss. 55-76.
- Toker, İhsan, *Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik*, Ankara: Eskiyei Yayınları, 2009.
- Yar, Erkan “Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi” *İslamiyat Dergisi*, Ankara, 4: 1 (2001), ss. 41-49.
- Yıldırımkaya, Gülin, “Diyanet İşleri Başkanlığı Kapatılmalı mı?”, 2010.
<http://www.haberturk.com/yazarlar/gulin-yildirimkaya/216933-diyamet-isleri-baskanligi-kapatilmali-mi-erisim-tarihi:20.02.2016>
- Yılmaz, Murat, “Din ve Vicdan Hürriyeti Laikliğe Aykırı mıdır?” *Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti Çeşitlilik, Çoğluculuk, Barış*, der: Murat Yılmaz, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Avrupa Komisyonu Yayınları, 2005.
- Yücel, İrfan “Diyanet İşleri Başkanlığı”, *DİA*, c. 9, İstanbul, 2004. ss.455-460.

Notlar

- 1 Ethem Ruhi Fıçlalı, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2001, s.98.
- 2 Kadir Canatan, *Din ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9.
- 3 İhsan Toker, *Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik*, Eskişeyni Yayınları, Ankara, 2009, s.1.
- 4 *age.*, s.3
- 5 Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 18.
- 6 Murat Yılmaz, "Din ve Vicdan Hürriyeti Laikliğe Aykırı mıdır?" *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti Çeşitlilik, Çoğulculuk, Barış*, Liberal Düşünce Topluluğu Avrupa Komisyonu Yayınları, Ankara, 2005, s. 3.
- 7 Murat Yılmaz, *agm*, s.4.
- 8 İhsan Toker, *age*, s. 4.
- 9 Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun, Madde 1.
- 10 Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005, s. 142.
- 11 İhsan Toker, "Nitel Araştırma Paradigması ve Din", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26 (2008), s.58-59.
- 12 Nitel araştırma kendi doğal akışı içinde sosyal yaşamın incelenmesine yoğunlaşır. Sosyal yaşamın karmaşıklığı, sosyal hayata dair farklı bakış açılarının ve uygulamalarının olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla bir nitel veri bütününe farklı yönleri aydınlatan birden çok teknik uygulanabilir (Bkz. İhsan Toker, *agm*).
- 13 Paul Ricoeur, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, "Anamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek" (çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 35.
- 14 İhsan Toker, *agm*, s.63.
- 15 Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yay., Ankara 2006, s.119.
- 16 Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *age.*, s.127.
- 17 Akt., Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *age.*, s.119.
- 18 İhsan Toker, *Bir Yapılaşma İlişkisi Olarak Kadımlar ve Din –Başkent Kadın Platformu Örneği Olayı-* Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 22.
- 19 Araştırma çerçevesinde mülakatlar, Ankara İlahiyat, Çukurova İlahiyat, Marmara İlahiyat ve Sakarya İlahiyat Fakültelerinde gerçekleştirilmiştir.
- 20 Erkan Yar, "Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi" *İslamiyat Dergisi* c. 4, sayı 1, Ankara, 2001, s.43.
- 21 Bkz. İhsan Toker, *age.*, s. 61-78.
- 22 Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasamızın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 256.
- 23 Bkz. Erkan Yar, *agm*, s. 45.
- 24 Ethem Ruhi Fıçlalı, *age*, s. 104.
- 25 Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1962, s. 170-171.
- 26 Ali Fuad Başgil, *age.*, s. 172.
- 27 Devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığının devlet bütçesinden kaynak olması doğaldır. Batılı ülkelerde Kilise özerk bir kurum olarak örgütlendiği ülkelerde bile devletten mali yardım almaktadır. Bunun gerekçesi devletin temel özgürlükleri gerçekleştirmek için altyapı hizmetlerine kaynak ayırma durumunda olmasıdır. Yani tam laik bir ülkede dini kurumlar devletten mali yardım talebinde bulunabilirler. Bkz. Canatan, 1997, s.22.
- 28 Toplumsal olarak kurulan dünyaların tamamı doğuştan istikrarsızdır. Yasallaştırmayla sosyal düzeni açıklama ve haklaştırma işlevi gören toplumsal olarak nesnelleşen "bilgi" kastedilmektedir. Farklı bir deyişle kurumsal düzenlemelerin "niçin" öyle oldukları hakkındaki tüm sorular için cevap teşkil ederler. Bu tanımlama hakkında işaret edilmesi gereken birçok nokta vardır. Yasallaştırmalar bir kere toplumsal nesnelleşmeler alanına aittir yani verili bir topluluk içinde "bilgiyi" aktaran bir alana. Bu onların toplumsal olayların "nedeni" ve "niçin"i hakkındaki bireysel tasavvurlardan oldukça farklı bir nesnellik statüsüne sahip olduklarını gösterir. Daha da ötesi yasallaştırmalar hem bilişsel (kognitif) hem de yargısal (normatif) karakterli

- olabilirler. Onlar insanlara yalnız ne olması gerektiğini anlatmazlar. Çoğu kere sırf ne olduğunu anlatırlar. Bkz. Berger, 2011, 89-90.
- 29 İhsan Toker, *age.*, s. 5
- 30 Zeki Arslantürk, *Kutsalın Dönüşü Yeni Toplum Arayışları*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998, s. 99.
- 31 Adem Akarsu, *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Cemaat Algularının Dünya Görüşlerine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, 2015, Ankara. ss 182-187.
- 32 İhsan Toker, *Age.*, s.79-83.
- 33 Bununla ilgili geniş değerlendirmeler için bkz. İhsan Toker, *age.*
- 34 Erkan Yar, agm., s. 45.
- 35 Bkz. Erkan Yar, agm.
- 36 Bkz. Mehmet S. Hatipoğlu, “Diyanet Meselemiz”, *İslamiyat Dergisi*, c. 4 sayı 1, ss.7-10., Ankara, 2001.; Mehmet S. Aydın, “Avrupa Birliği Din ve Diyanet”, *İslamiyat Dergisi*, c. 4, sayı 1, ss. 11-20., Ankara, 2001.
- 37 İsmail Kara, agm., s. 193-194.
- 38 Örneğin, Rıfat Börekçi, Birinci Meclis’te Manisa mebusu seçildi ve 4 ay sonra Ankara Müftülüğü görevine geri döndü. E. Sabri Hayırlıoğlu, İkinci Meclis’te CHP milletvekili oldu. İbrahim Elmali, MP ve Demokrat Parti Milletvekilliği yaptı. Lütfi Doğan, MSP, RP, FP, SP milletvekili olarak görev yaptı. Dr. Lütfi Doğan CHP mensubu ve ikinci Ecevit hükümetinde Diyanet’ten sorumlu Devlet Bakanlığı görevini yürüttü. Tayyar Altıkulaç, DYP ve Ak Parti’ye mensuptur. M. Sait Yazıcıoğlu, Ak Parti’li 60. Hükümet’te Din İşleri’nden Sorumlu Devlet Bakanlığı yaptı Bkz. Kara, 2004:193-194.
- 39 İhsan Toker, *age.*, s. 157.
- 40 *age.*, s. 158.
- 41 Haydar Gölbaşı, “Modernleşmeyi Engelleyen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı”, C.Ü. İ.B.F. Dergisi, 2008, c.9, sayı 1, s. 59.
- 42 Sönmez Kutlu, “Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heteredoksi, Ortadoksi veya Metadoksi”, *İslamiyat*, 6:3, 2003, s. 23-25.
- 43 Bkz. Sönmez Kutlu, agm., s. 29-37.
- 44 Haydar Gölbaşı, agm., s. 59.
- 45 İsmail Kara, agm., s. 196.
- 46 İsmail Kara, agm., s.194.
- 47 agm., s.194.
- 48 İrfan Yücel, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, *DİA*, c.9, İstanbul, 2004, s. 460.
- 49 İsmail Kara, agm., s. 194-195.
- 50 Aydın, agm., s.17.
- 51 Gülin Yıldırımkaaya, “Diyanet İşleri Başkanlığı Kapatılmalı mı?”, <http://www.haberturk.com/yazarlar/gulin-yildirimkaya/216933-diyamet-isleri-baskanligi-kapatilmali-mi> 20.02.2016
- 52 Yıldırımkaaya, agm.
- 53 Yıldırımkaaya, agm.
- 54 Yıldırımkaaya, agm.
- 55 İbrahim adlı İlahiyat öğrencisi aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı taşra teşkilatında müezzin-kayyım olarak görev yapmaktadır.
- 56 İ. Toker, agm., s.61.
- 57 Bkz. Toker, agm., s.62.
- 58 Adem Akarsu, *Din Toplum İlişkileri Bağlamında Kutlu Doğum Faaliyetleri*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, s.113.